

अनुराधा : पहिचान र विद्रोह

डा. साधना पन्त 'प्रतीक्षा'

लेखसार

विजय मल्लको 'अनुराधा' उपन्यासमा पितृसत्तात्मक मूल्य-मान्यताभित्र नारीले भेल्नुपर्ने उत्पीडनको प्रस्तुति गर्नाका साथै सोही उत्पीडनका बिचबाट नायिका अनुराधाको विद्रोह अभिव्यक्त भएको छ । त्यसैले प्रस्तुत लेखमा आमूल नारीवादी सैद्धान्तिक मान्यताअन्तर्गत पहिचान र विद्रोहका आधारहरूको प्रस्तुति गर्दै पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाभित्र नारीहरूले भेल्ने उत्पीडन तथा त्यसका विरुद्ध उनीहरूले चाहेको पहिचान तथा विद्रोह सम्बन्धी मान्यताको चर्चा गरिएको छ । उपर्युक्त सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा अनुराधा उपन्यासमा प्रयुक्त पितृसत्तात्मक मूल्यभित्र अभिव्यक्त पहिचान र विद्रोहको विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत लेखमा मल्लले आफ्नो यस उपन्यासमा नारीउत्पीडन तथा पहिचान र विद्रोहको प्रस्तुतिका माध्यमबाट स्थापित पुरातन मूल्यमान्यतामा परिवर्तन हुनुपर्ने आशय व्यक्त गरेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : उत्पीडन, पितृसत्ता, लैङ्गिक, सांस्कृतिक मूल्य, पहिचान ।

[Anuradha: Identity and Rebellion

Dr. Sadhana Pant 'Pratiksha'

Abstract

Vijay Malla is a feminist novelist. His novel *Anuradha* is also analyzable from a feminist perspective. It is structured in a patriarchal social environment. In addition to presenting the oppression that women have to endure within the patriarchal values amid the same oppression, the heroine Anuradha has revolted against the oppression in search of her existence. Although this novel has been analyzed from other angles, it has not been done from a feminist angle. To fill this gap, the present article explores the contexts of identity and rebellion by collecting data from library work and making the feminist theoretical framework the basis of analysis. The data is analyzed in an explanatory and critical method. In this novel, it is concluded that there is a need to change the old values established through the presentation of women's oppression and identity, and rebellion.

Keywords: oppression, patriarchy, gender, cultural values, identity]

विषयपरिचय

विजय मल्लको *अनुराधा* (२०१८) नारी चरित्रप्रधान उपन्यास हो । यो उपन्यास नायिका अनुराधाको मनोगत यथार्थको उद्घाटन गर्न जसरी सफल भएको छ, त्यसरी नै उसको अस्तित्वबोधी प्रवृत्तिको प्रस्तुतिमा पनि सफल देखिएको छ । उपन्यासमा एकातिर परम्परागत पुरुषप्रधान सामाजिक संरचना तथा त्यसमा निर्मित लैङ्गिक विभेद छ भने अर्कातिर सोही परिवेशभित्र अनुराधा जस्ती अस्तित्वबोधी नायिका पनि छ । यी दुई परस्पर विरोधी अवस्थाविच अनुराधाका कटु भोगाइहरू उसको विद्रोही चरित्रका कारक बनेका देखिन्छन् । पितृसत्तात्मक सामाजिक परिवेशमा पनि अनुराधाको शिक्षा-चेतनाले ऊभित्र आफूलाई अधिकारसम्पन्न मानवका रूपमा उभ्याउने चाहना जागृत गराए पनि प्रतिकूल पारिवारिक परिवेशको षड्यन्त्रका कारण आफ्नो अस्तित्व र पहिचानको तिलाञ्जली दिनुपर्ने अवस्थामा ऊ विक्षिप्त बन्छे । ऊ आफूमाथि भएको अन्याय विरुद्ध बदला लिने तीव्र चाहनामा देखिएकी छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना तथा त्यसभित्रको लैङ्गिक विभेदबाट मुक्तिका लागि आरम्भ भएको नारीवादी चिन्तनले यस्तो विभेदप्रति विद्रोह गर्दै नारी अस्तित्व र पहिचानको खोजी गर्दछ । प्रस्तुत लेखमा *अनुराधा* उपन्यासलाई आमूल नारीवादी मान्यताअन्तर्गत पहिचान र विद्रोहका सन्दर्भमा विश्लेषण गरिएको छ । *अनुराधा* उपन्यासको सामाजिक संरचना कस्तो छ ? र *अनुराधा* उपन्यासमा पहिचान र विद्रोहको प्रस्तुति कसरी गरिएको छ ? भन्ने मूल समस्यामा आधारित भएर प्रस्तुत आलेख तयार पारिएको छ । *अनुराधा* उपन्यासमा प्रस्तुत सामाजिक संरचनाको पहिचान गर्नु र *अनुराधा* उपन्यासमा प्रस्तुत पहिचान र विद्रोहको निरूपण गर्नु प्रस्तुत आलेखको मुख्य उद्देश्य हो ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरेर विश्लेषणात्मक विधिबाट त्यसको विश्लेषण गरिएको छ । *अनुराधा* उपन्यासलाई आधार सामग्रीका

रूपमा लिएर पहिचान र विद्रोहसम्बन्धी आमूल नारीवादी मान्यताका आधारमा उपर्युक्त उपन्यासमा प्रस्तुत पहिचान र विद्रोहका सन्दर्भहरूको निरूपण यसमा गरिएको छ । विश्लेषणका लागि तय गरिएको ढाँचा यसप्रकारको छ :

(क) पितृसत्ता र लैङ्गिक उत्पीडन
(ख) पहिचान र विद्रोहका सन्दर्भ

पहिचान र विद्रोहसम्बन्धी सैद्धान्तिक आधार

परम्परागत सामाजिक मूल्यमा सुधार नभई परिवर्तनको माग राख्ने आमूल नारीवादले महिलाको उत्पीडनको मूल कारण पितृसत्तालाई मान्दछ । अमेरिकामा केट मिलेटको *सेक्सुअल पोलिटिक्स* (सन् १९७०) को प्रकाशनसँगै यस प्रकारको नारीवादी विचारधाराको प्रसार भएको मानिन्छ । यसमा मिलेटले पितृसत्तामा नारीको शोषित पीडित अवस्थाको उद्घाटन गरेकी छन् । आमूल नारीवादीहरूले महिलामाथिको पारिवारिक तथा सामाजिक शोषण एवम् उत्पीडनप्रति विद्रोह गरेका छन् । उनीहरू विवाहलाई महिलाको पारिवारिक तथा सामाजिक शोषण गर्ने बलियो माध्यम मान्दछन् । यस सम्बन्धमा मिलेटको धारणा छ— विवाहपश्चात् कानुनी रूपमा महिला र पुरुष एकीकृत भएको मानिए पनि त्यसले महिलाको पृथक् अस्तित्वलाई भने निलम्बित गरेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा महिलालाई एकलै भएर काम गर्दा हीनताबोध हुने हुनाले कानुनले बाध्यतावश पुरुषसँग सहकार्य गर्नुपर्ने अवस्थामा पुग्याएको हुन्छ (मिलेट, सन् २०००, पृ. ६८) । मिलेटका अनुसार विवाहले महिलालाई अस्तित्वविहीन बनाउँदै पुरुषसत्तालाई सबल बनाउने गर्दछ । यसैले आमूल नारीवादीहरू परम्परागत विवाहपद्धतिप्रति विद्रोही देखिएका छन् । उनीहरू महिलाका खोसिएका अधिकार प्राप्तिलाई जोड दिन्छन् ।

समाजमा स्थापित धार्मिक तथा सांस्कृतिक मूल्य-मान्यताभित्र प्रायः महिलावर्ग विभेदित र उत्पीडित हुने धारणा आमूल नारीवादीहरूले राख्ने गर्दछन् । आमूल नारीवादी मेरी डेलीका धारणा तथा कार्यलाई महिला

आधिकारिकताको पुनः प्राप्तिको संभावनासँग जोडेर हेरिने गरिन्छ। उनको महत्त्वपूर्ण पुस्तक *वियोन्ड द गड फादर : टुवार्ड अ फिलसफी अफ उमन्स लिबरेसन* (सन् १९७३) हो। यसमा उनले भगवान्लाई सबै पितृसत्ताहरूको प्रतिमानका रूपमा लिएकी छन्। उनका अनुसार जबसम्म यसलाई पुरुष र महिलाको चेतनाबाट निकाल्न सकिँदैन, महिलाहरूको पूर्ण मानवका रूपमा सशक्तीकरण हुन सक्दैन (टड, सन् १९८९, पृ. १०२)। संसारका सबैजसो धार्मिक तथा सांस्कृतिक मूल्यमान्यताहरू पुरुषद्वारा स्थापित भएका हुनाले यसमा महिलाको स्थान नगन्य देखिन्छ। त्यसैले धर्म-संस्कृतिका माध्यमबाट महिलावर्ग बढी प्रताडित हुने गर्दछन्।

पितृसत्ताले महिलाको यौनिकतामाथि नियन्त्रण गर्नुका साथै उनीहरूको यौन शोषण गर्ने धारणा राख्दै सुलामिथ फायरस्टोन, मेरी डेली, एन्ड्रिया दोर्किन्, अड्रे लर्ड आदिले पितृसत्ताभित्रको महिलाको यौनिकता सम्बन्धमा आआफ्ना विचार राखेका छन्। जैविकीय अवस्था र यौनिकताकै कारण महिलावर्ग सर्वाधिक उत्पीडित भएको मान्यता राख्ने आमूल नारीवादीहरू महिला पुरुषबिचको जैविकीय पुनरुत्पादन तथा मातृत्व सम्बन्धमा पनि नयाँ किसिमले सोच्नुपर्ने धारणा राख्दछन्। यिनीहरूले नारी र पुरुषबिचको वैवाहिक सम्बन्धका कारण नारीले सबैभन्दा बढी लैङ्गिक विभेद परिवारभित्रैबाट खेप्नुपरेको हो भन्दै समलिङ्गी विवाहको धारणासमेत अधि सारेका छन्। यसबाट महिलामाथि हुने लैङ्गिक विभेद र उत्पीडन हटाउन सकिने विचार यी नारीवादीहरूले राखेका छन्।

पितृसत्ता भनेको परिवारको बुजुक पुरुषको सत्ता अथवा शासन हो भन्दै कमला भासिनले सिल्विया वैल्वीकी कृति *थियोराइजिड पेट्रियार्की*मा उल्लिखित बनाइलाई यसरी प्रस्तुत गरेकी छन्— यो एक यस्तो सामाजिक ढाँचा र रीतिरिवाजको व्यवस्था हो, जसअनुसार पुरुषले महिलामाथि आफ्नो प्रभुत्व कायम गर्दछ तथा दमन शोषण गर्दछ (भासीन, सन् १९९८, पृ. ५)। पितृसत्ताले महिलाको जीवनका विविध पक्षका साथै महिलाको प्रजनन

शक्ति तथा यौनिकतामाथि पनि नियन्त्रण गर्छ भन्ने विचार उनले राखेकी छन्। यहाँ आमूल नारीवादको उपर्युक्त मान्यताका आधारमा मल्लको *अनुराधा* उपन्यासलाई पहिचान र विद्रोहका सन्दर्भमा विश्लेषण गरिएको छ।

अनुराधा उपन्यासमा पहिचान र विद्रोहका सन्दर्भ

परम्परागत सामाजिक परिवेशमा सिर्जित *अनुराधा* उपन्यासमा पितृसत्तात्मक सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यहरूका कारण महिलाहरूको जीवन मूल्यहीन देखिएको छ। अधिल्लो पुस्ताका नारी पात्रहरू लैङ्गिक विभेदलाई आफ्नो नियति ठानेर यथास्थितिमा सन्तोष मानिरहेका भए पनि पछिल्लो पुस्ताकी नायिका अनुराधा भने यथास्थितिवादी नभएर विद्रोही भएकीले ऊ पितृसत्ताले निर्धारण गरेको पुरुषनिहीत अस्तित्व स्वीकार नगरेर आफ्नै पहिचानतर्फ उन्मुख देखिन्छे। यहाँ अनुराधा उपन्यासमा अभिव्यक्त पितृसत्तात्मक सामाजिक मूल्यअन्तर्गत पहिचान र विद्रोहका सन्दर्भलाई यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ।

पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना र लैङ्गिक उत्पीडन

निरङ्कुश राणा शासनको अन्त्य गरी जनताले प्रजातन्त्र ल्याए पनि प्रजातान्त्रिक अभ्यासले सफलता पाउन नसकेर पुनः सत्र सालको एकदलीय शासनपद्धति स्थापना भएर जनअधिकार बन्दी भएको राजनैतिक परिवेशको सेरोफेरोमा *अनुराधा* उपन्यासको रचना भएको छ। प्रजातन्त्रका लागि सङ्घर्षरत चेतनशील युवाहरू कुण्ठित भएको राजनैतिक परिवेशले समाजमा पनि सोहीअनुरूप प्रभाव पारेको देखिन्छ। एकातिर वर्षौंदेखि आफ्नो एकाधिपत्य जमाएर बसेका पुरातन सामन्तवादी सोच भएका व्यक्तिहरू छन् भने अर्कातिर त्यस्तो सोच बदलिनुपर्छ भन्दै नयाँ र उदार विचार राख्ने युवा पुस्ता छन्। यी दुई पुस्ता र तिनका विचारको संक्रमणकालीन अवस्था यस उपन्यासको भावभूमि बनेको देखिन्छ। त्यसैले यहाँ पितृसत्ताका पृष्ठपोषक रत्नदास देखिन्छ। उसलाई साथ दिने पितृसत्तात्मक मूल्यका अनुयायी अनुराधाकी

आमा तथा दिदीहरू छन् । उनीहरू सबैका समर्थक हरेक परिवार तथा समाजमा देखिएका छन् । समाज पूरै पितृसत्तात्मक मूल्यद्वारा निर्देशित भएको हुनाले यसभित्र लैङ्गिक विभेद स्थापित भएको देखिन्छ । यस्तो विभेदका कारण महिलाहरू उत्पीडित भएको यथार्थको प्रस्तुति अनुराधाका माध्यमबाट गरिएको छ ।

सम्पन्न परिवारकी कान्छी छोरी अनुराधा सानैदेखि आफ्नो बाबुसँग कालिडपोड बसेर बोर्डिङ स्कूल पढ्न पाएकी छ । ऊ बाबुकी प्यारी छोरी मात्र नभएर स्कूलमा पनि सबैको माया पाएर हुर्केको कुरा ऊ स्वयंमले कोमलमानलाई बताएकी हो । उपन्यासको आरम्भमा समाख्याता कोमलमानको माध्यमबाट अनुराधाका बारेमा जानकारी पाउँदा ऊ रेल्वे स्टेसनमा मुर्छित अवस्थामा भेटिएकी रुग्ण नारी हो । स्टेसन कर्मचारीले यस्तो अवस्थाकी एकरी उसलाई त्यहाँ राख्न नमानेपछि कोमलमानले आफ्ना सहयोगीद्वारा बोकाएर आफूकहाँ लगेको छ । त्यहाँ पाएको सेवाबाट होसमा आएर अनुराधाले कोमलमानलाई आफ्नो यथार्थ बताएकी छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक मूल्य र त्यसबाट निर्मित लैङ्गिक विभेदको प्रस्तुति यी दुई नारी र पुरुष पात्रको अवस्थितिबाट गरिएको छ । कोमलमान काठमाडौंको सम्पन्न परिवारको युवक आफ्नी आमाको अति निकट भएर हुर्केको अनि आमाको मृत्युपश्चात् विरक्तिएर तराईको जमिनदारी सम्हाल्ने निहुँमा एक्लो र स्वतन्त्र जीवन बाँचिरहेको छ । दाइ-भाउजूले उसलाई बिहे गरेर बस्न कर गर्दा नमानेपछि उसलाई बाध्य पारेको देखिँदैन । ऊ त्यसरी नै बाँचेको छ, जसरी उसले बाँच्न चाहेको छ । ऊ घर छोडेर एकलै बस्नु, विवाह गर्न नमान्नु आदि सबै स्वाभाविक भएका छन् । यति मात्र होइन स्टेसनमा भेटिएकी बेवारिसे युवतीलाई आफ्नो घरमा लगेर राख्दा पनि उसको समाज र परिवारले औँला उठाएको देखिँदैन किनभने ऊ पुरुष हो । पुरुषले स्वतन्त्रताका साथै परिवार तथा समाजमा असीमित अधिकार पाएको हुन्छ । त्यसैले उसले विक्षिप्त अवस्थाकी अनुराधालाई प्रेम गरेको र उसैसित बाँकी जीवन व्यतीत गर्ने निर्णयसमेत गरिसकेको छ ।

यसका विपरीत अनुराधालाई भने आफ्नो भविष्यबारेको निर्णय गर्ने अधिकार छैन । बाबुसँगको विदेशको बसाइ र पढाइका क्रममा ऊ स्वतन्त्र भए पनि त्यहाँ उसको स्वतन्त्रताबारे कहीं कतैबाट घरमा खबर पुगेको हुनुपर्छ । त्यसैले उसकी आमाले उसलाई स्वतन्त्र नछोडी विवाहबन्धनमा बाँधिदिन चाहेको देखिन्छ । लखनौमा उच्च शिक्षा लिइरहेकी अनुराधालाई आमा बिरामी भएको भुटो खबर पठाएर घरमा बोलाइनु, थाहै नदिई पूजाको बहानामा उसको स्वयंवर तय गरिनुले उसको स्वतन्त्रतामाथि अंकुश लगाउन खोजेको देखिन्छ । त्यसैले उसको पढाइलाई बिचैमा रोकी बिहेको षड्यन्त्र रचियो । नारी भएकै कारण अनुराधाले यस्तो उत्पीडन भेल्लुपन्थो । आफ्नो भविष्यको मार्ग आफैँ कोर्ने सपना बोकेकी स्वाभिमानी अनुराधाले नारी भएकै कारण त्यो अधिकार र स्वतन्त्रता पाइन । उसले आफूलाई चिसको गोटीसँग तुलना यसरी गरेकी छ :

मेरो सम्पूर्ण आत्म-मर्यादा, स्वाभिमान र सपनालाई भस्मीभूत गर्न तयारी भइरहेको रहेछ । मेरो स्वत्वलाई जलाएर खाक तुल्याउन त्यसै बेला मलामीको प्रबन्ध हुन लागेको रहेछ । म एउटी चिसको गोटी रहिछु... बोकालाई थाहा हुँदैन कि मन्दिरमा उसको पूजामात्र हुँदैन बलि पनि चढाइन्छ र जीवनको अन्त्य पनि हुन्छ... मेरो बलिचाहिँ चढाइयो, तर म मरिनँ, बाँचँ । तर मेरो साथमा मेरो आत्म-मर्यादा, गर्व केही रहेन । (पृ. ७९-८०)

पितृसत्तात्मक मूल्य मान्यताले महिलाको पृथक् अस्तित्व स्वीकार नगरी उसलाई पुरुषको हातको खेलौना ठान्ने यथार्थको उद्घाटन अनुराधाको इच्छा-अनिच्छाको वास्ता नगरी उसलाई सोध्दै नसोधी उसको स्वयंवर आयोजना गरेकोबाट भएको छ । आफूलाई नसोध्दिकनै त्यो व्यक्तिसँग परिवारले आफ्नो बिहे पक्का गरेको रहेछ जसले बारम्बार आफूलाई कामुक दृष्टिले हेर्ने गर्दथ्यो भन्ने यथार्थबोध भएपछि अनुराधा अत्यन्त पीडित भएकी छ । त्यो पीडा, क्रोध र आक्रोशका रूपमा प्रकट भएको छ किनकि, ऊ

विद्रोही स्वभावकी नारी हो । युगौंदेखि सत्ता र शक्तिमा रहेर पुरुषले नारीमाथि गरेको शासनको प्रभावमा परेर महिलाले पनि शक्ति पाएपछि त्यसैको सिको गर्दै आफू मातहतका नारीमाथि शासन गर्ने पितृसत्तात्मकताको प्रतीक अनुराधाकी आमा देखिएकी छ । पितृसत्तात्मक मूल्यलाई शिरोपर गरेका अन्य यथास्थितिवादी नारीहरू उसैका समर्थक बनेका देखिन्छन् । पितृसत्तात्मक मूल्यबाट नारीमाथि हुने उत्पीडनको मार्मिक प्रस्तुति उपन्यासमा रहेको छ ।

स्वयम्बरको माला च्यातेर, बिहे अस्वीकार गरेर हिँडेपछि पनि अनुराधाले मुक्ति पाएकी छैन । उसको व्यवहारले परिवारको इज्जत गएको भन्दै दोषको भागी हुनुपरेको छ । छोरी भएपछि उसले त्यही गर्नुपर्छ जुन उसको परिवार र जिम्मेवार मान्यजनको चाहना हुन्छ, आफ्नो इच्छा-अनिच्छाको त्यहाँ कुनै स्थान पाउँदैन भन्ने मान्यताका कारण ऊ पीडित भएकी छ । आफ्नी छोरीले रत्नमानसँग बिहे गर्न चाहेकी थिइन भन्ने जान्दा जान्दै उसलाई थाहै नदिई स्वयम्बरको आयोजना गर्ने, ऊबाट अस्वीकार भएपछि अपमानित भएको ठान्ने उसकी आमा र परिवारको मानसिकता लैङ्गिक उत्पीडनको कारक हो । अनुराधाको ठाउँमा छोरा हुन्थ्यो भने उसलाई मन नपरी बिहेको आयोजन हुने थिएन । छोराले बिहे गरेर ल्याएकी पत्नी मन परिन भने पनि सजिलै अर्को ल्याउन सक्छ तर छोरी अर्थात् अनुराधालाई उसकी आमा-दिदीहरूले जसरी हुन्छ रत्नमानसँगै पठाउन चाहेका छन् ।

स्वयम्बर अस्वीकार गरेको तथ्य लुकाएर बिहे भइसकेको प्रचार गर्नु अझ अनुराधालाई 'श्रीमती अनुराधा' लेखेर रत्नमानसँग बिहेपश्चात् दुवैका तर्फबाट पार्टी दिनका लागि कार्ड छपाएर उसका सामु राखिदिएर बाध्य पार्ने क्रम जारी देखिन्छ । उपन्यासको प्रस्तुत अंशले यसलाई पुष्टि गरेको छ :

मलाई आमा र दिदीहरूको अनुहारसम्म हेर्न घिन लागिरहेको थियो । यी सबै तिनीहरूकै षड्यन्त्र

र जालभेल थियो । त्यति निम्न स्तरसम्म त्यति पतितावस्थासम्म यिनीहरू पुगिसकेका थिए । म एउटीलाई तहसनहस गर्न त्यत्रो चक्रव्युह रचिएको रहेछ । त्यो कार्ड पनि मैले नै देखोस् भनेर मेरो सानी दिदीले मेरो टेबिलमा ल्याएर थपक्क राखिदिएकी रहिछन् । (पृ. ९२)

यति गरेर नपुगेर अनुराधालाई रत्नमानको घरमा जान बाध्य पार्न उसका लुगाफाटा, सामानहरू उतै पठाउने काम पनि उनीहरूले गरे । डाइरेक्टर जस्तो उच्च पदमा पुगेको सम्पन्न व्यक्ति रत्नमानसँग आफ्नो नाता जोडिएमा हुने फाइदा देखेर यस्तो गरिएको हो । स्वयंवरमा विद्रोह गरेपछि लखनौ फर्केर आफ्नो पढाइ जारी राख्ने अनुराधाको चाहना पूरा हुन सक्दैन । आफ्नै परिवार तथा समाजका प्रपञ्चमा जेलिँदै गए पनि ऊ आम नारीभन्दा पृथक् भएको विचार जानू पाण्डेको छ :

पितृसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्थाले निर्धारित गरिदिएको कथित नारीआदर्शको खोलभित्र हराएर बाँचिरहेका आम नारीभन्दा नितान्त पृथक् लाग्छे अनुराधा । उपन्यासभित्र उसले कोमलमानलाई आफ्नो अतीतको कथा सुनाउने क्रममा नारीलाई परम्पराको नाममा अस्तित्वशून्य खोक्रो एउटा नाम मात्रको जीवन बाँच्न बाध्य पार्न खोज्ने प्रचलित पुरातन सामाजिक मान्यताप्रति तिखो वाण हानेकी छ । (पाण्डे, २०६९, पृ. ६५)

उपर्युक्त प्रसङ्गबाट के देखिन्छ भने अनुराधा त्यस्ती नारी हो जसको उपस्थिति पितृसत्तात्मक समाजमा सहज हुँदैन । उसलाई ललाइफकाइ गर्ने, रत्नमानको सम्पत्तिले लोभ्याउनेदेखि उसलाई पति मानेर उसको घर नगए उसले जे पनि गर्न सक्छ भन्ने त्रास देखाउँदै बारम्बार मानसिक यातना दिएपछि ऊभित्र नकारात्मक सोच उत्पन्न हुँनाले ऊ आफ्नो अस्तित्व खतरामा देखेर रत्नमानको हत्या गरेर जेल जानुलाई श्रेयस्कर मान्दै छुरी लिएर एकलै उसको घर गएकी छ । बाहिरको

स्वच्छन्द समाज र परिवेशमा हुर्केकी, दुःख-सङ्घर्षको अनुभव नभएकी उसलाई रत्नमानको हत्या गर्नु त्यति सजिलो थिएन । उनीहरूको बिहे भएको भ्रामक प्रचार गरिएकोमा अनुराधा आफैँ उसको घरमा भित्रिएपछि जित रत्नमानको देखिन्छ । पुरुषले जे गरे पनि हुने, नारीले केही पनि गर्ने नहुने पितृसत्तात्मक मूल्यभित्र ऊ आफैँ अल्फन पुग्दछे ।

रत्नमानको हत्या गर्न नसकेपछि उसको भाइ समुद्रमानसँग नजिकिएर प्रेमको अभिनय गरेर रत्नमान र आफ्नी आमा-दिदीहरूलाई पीडा दिन खोजेकी अनुराधा पनि सफल हुन सक्तिन । त्यस अभिनयमा रत्नमानले शङ्का गरेपछि समाजको निर्णय उसैको पक्षमा हुन्छ । अनुराधा चरित्रहीन मानिन्छे । “समाजले मलाई र समुद्रमानलाई पतित नै ठहर्‍यायो र रत्नमानसिंहलाई निर्दोष । म अपराधिनी ठहरिएँ, रत्नमानसिंह सज्जन” (पृ. १३४) भन्ने अनुराधाको अभिव्यक्तिले उपन्यासको विभेदकारी परिवेशलाई देखाउँछ । आफूमाथि अन्याय थपिँदै जाँदा ऊ मानसिक रूपमा विकृष्ट बन्दै अन्त्यमा बहलाउँछे ।

अनुराधाले जे गरी त्यो कुनै पनि पुरुषले सहजै गर्न सक्ने थियो । उसलाई समाजले केही भन्दैनथ्यो । घरमा रहनु, बाहिर जानु, पढ्नु-नपढ्नु, बिहे गर्नु-नगर्नु आदि सबै रोजाइमा पुरुष स्वतन्त्र हुन्छ । यही स्वतन्त्रता र स्वअस्तित्व खोजेकी थिई अनुराधाले तर ऊ यति प्रताडित भई कि मानसिक सन्तुलन नै गुमाउन पुगी । त्यसैले कोमलमानसँग यसरी पश्चाताप गरेकी छ, “मैले त्यस घरभित्र अविवाहिता अवस्थामा बदला लिन अवस्थामा जो पर्सेँ, त्यही मेरो निमित्त बर्बादको कारण बन्यो । मैले त्यस बखत मार्न मात्र सकेको भए, म अपराधिनी ज्यानमारा हुन्थेँ, तर यस प्रकारको विकृत नारी बन्दिनथेँ” (पृ. १३६) । अनुराधा आफ्नो विगतका चोटले गर्दा कोमलमानसँग भेट भएपछि उसको सेवा र आत्मीयता पाएर पनि आशावादी बन्न नसकेर बहलाइरहन्छे । उता रत्नमानले उसलाई पहिलेदेखि कोमलमानसँग सम्बन्ध भएकाले भागेकी,

चरित्रहीन भन्दै उसको बाबुसँग उसलाई आफ्नो घरमा नहुल्ने धम्की दिन पछि पर्दैन । उपन्यासमा पितृसत्तात्मक मूल्य मान्यता, त्यसको प्रभाव तथा त्यहाँभित्रका विभेदकारी संस्कृतिका कारण अनुराधा उत्पीडित बनेकी छ ।

पहिचान र विद्रोहका सन्दर्भ

बाहिरको खुला समाजमा हुर्की पढेकी हुनाले अनुराधामा अस्तित्वबोध देखिन्छ । सानैदेखि बाबुको साथ र मायामा हुर्केकी हुनाले अनुराधाले आफूलाई पुरुषभन्दा कम देखिदिन बरु उसमा त उच्चताबोधी प्रवृत्ति विकसित हुँदै आएको देखिन्छ । अनुराधाको प्रस्तुत बनाइले यसलाई पुष्टि गर्दछ— “त्यस बखत त ज्यादै नै स्वाभिमानी गर्विली ठिटी थिएँ र कसैको पर्वाह, ख्याल राखिदिनथेँ” (पृ. ६९) । यसले के देखाउँछ भने ऊ कसैको अधीन नभएर स्वतन्त्र रूपमा अधि बढ्न चाहन्छे । उसको पारिवारिक र सामाजिक परिवेश भने नारी मैत्री देखिँदैन । एकातिर रत्नमान जस्ता नारीलाई आफ्नो भोग्या वस्तु ठान्ने पुरुषहरू छन्, अर्कातिर अनुराधाका आमा र दिदीहरू जस्ता पितृसत्तात्मक मूल्यद्वारा पोषित नारीहरू छन् जसले आफू र आफूजस्ता नारीलाई स्वतन्त्र अस्तित्वका रूपमा देख्न सक्दैनन् । यस्तो विषमताविच उभिएर अनुराधाले पहिचान र अस्तित्वको लडाईँ गरिरहेकी छ ।

अनुराधा पहिचानमुखी हुनाका साथै विद्रोही पनि छ । उसको यही विशेषता नै उपन्यासको केन्द्र पनि हो भन्ने कुराको पुष्टि सुधा त्रिपाठीका प्रस्तुत अभिव्यक्तिले गरेको छ— “अनुराधाका चरित्रको चुरो भनेको उसको अस्मिताचेत नै हो । ऊ आफ्नो अस्तित्वप्रति साँढै सचेत छ ...नेपाली नारीहरू गोटीभन्दा बढ्ता थिएनन् तर उसलाई आफ्नो अस्तित्व गोटीजस्तो भएको खप्न असह्य हुन्थ्यो । ऊ आफूलाई गोटी होइन खेलाडी साबित गर्न चाहन्थी” (त्रिपाठी, सन् २०१२, पृ. २३७) । तत्कालीन सामाजिक परिवेशमा महिलाको जुन स्थान थियो ऊ त्यसमा सन्तुष्ट र सहमत देखिएकी छैन । स्कुलको पढाइ सकेर काठमाडौँको घरमा पुगेकी सुन्दर र जवान अनुराधाको रूपमा मोहित

नहुने र प्रशंसा नगर्ने कोही हुँदैनन् । पुरुषप्रधान समाजमा नारीलाई सौन्दर्य र यौवनका आधारमा मूल्याङ्कन गरिन्छ, तर अनुराधालाई यो मन्जुर थिएन । त्यसैले उसले भनेकी छ :

उनीहरूले मेरो रूप र सौन्दर्यलाई देखे, मलाई देखेनन् ।
उनीहरूले मलाई जो देखे, उनीहरू भैं सम्भे । म
उनीहरूभन्दा पृथक् छु भन्ने ख्यालै गर्न सकेनन् ।
... म स्वच्छन्द स्वतन्त्र प्रकृतिको नारी अभिमानिनी ।
मेरो निमित्त पुरुषहरू आफै समानका थिए, आफै
जस्ता जोसँग म कुनै प्रकारको पर्दा ठान्दिनथेँ ।
व्यवहार पनि स्वतन्त्रतापूर्वक गर्दथेँ, लाज र शरमले
घुँडा टेकेर घुम्तो हालेर आफूलाई क्षुद्र बनाउँदिनथेँ,
यो सब बोर्डिङ्गबाट मैले सिकेकी थिएँ... उनीहरूले
मेरो पार्थक्यलाई बुझ्न सकेनन् । मेरो स्वच्छन्दता
तिनीहरूलाई केही खट्कन्थ्यो । तर काठमाडौँमा
मजस्ता नारीहरू पैदा भैसकेका थिए । म पहिलो
विद्रोही थिइँनँ । (पृ. ७३)

बोर्डिङ्गको पढाइले अनुराधामा लैङ्गिक विभेद विरुद्ध सचेतता आउँनाका साथै पृथक् अस्तित्व र पहिचानका साथ जिउने चाहनाको विकास गरेको थियो । उसकी आमा, दिदीहरू तथा समाजले भने उसलाई मात्र एउटी विवाहयोग्य सुन्दर यौवनाका रूपमा हेरेको छ । समाजका पुरुषहरूले त्यस्ता सुन्दर नारीलाई आफ्नो अधिकारको वस्तु ठान्ने हुनाले रत्नमानले धनको प्रलोभन र शक्तिको आडमा अनुराधामाथि प्रभुत्व जमाउन खोज्दछ । अस्तित्ववादी अनुराधालाई यो मन्जुर थिएन । फलतः द्वन्द्वको सिर्जना हुन्छ । आफू पहिलो विद्रोही नभएको भन्ने उसको भनाइले नयाँ र पुरानो पुस्ता तथा विचारको संक्रमणकालीन अवस्थातर्फ सङ्केत गरेको देखिन्छ । ऊबाहेक पनि अन्य महिलाहरू अस्तित्व र पहिचानको खोजीतर्फ अग्रसर हुँदै गरेको यथार्थको साक्ष्य पनि हो उसको उपर्युक्त अभिव्यक्ति ।

आमाले उसको पढाइ छुटाएर बिहे गरिदिने विचार गर्दा अस्वीकार गरेर लखनौको कलेज पढ्न गएकी ऊ आमा सिकिस्त विरामी भएको भन्दै बोलाइएपछि काठमाडौँ फर्केकी छ । यहीँबाट उसको बरबादी आरम्भ भएको देखिन्छ । नारीपुरुष सबैले आफ्नो इच्छानुसार बाँच्न पाउनुपर्छ र आफ्नो जीवनको निर्णय स्वयम्ले गर्नुपर्छ भन्ने विचारकी अनुराधालाई बिहे जस्तो विषयमा उसलाई नसोधी निर्णय गर्दा दुःख लाग्नु स्वभाविक देखिन्छ । आफूलाई अरू जस्तै नारी ठानेर व्यवहार गरेकोमा उसको असहमति यसरी व्यक्त भएको छ :

उनीहरूले मेरो व्यक्तित्वको बनावट, मेरो शिक्षादीक्षा, मेरो स्वच्छन्दप्रिय चरित्रको ख्यालै गर्न सकेनन् जो मेरो मूल्यवान सम्पत्ति थियो । दोस्रो, मेरो स्वीकृति-अस्वीकृति, मेरो रुचि-अरुचि, मेरो प्रेम र घृणा आदि आदि भावका महत्त्व नै सम्भन सकेनन् जुन मेरो प्राण थियो । त्यो पुरुष जो शिक्षित भएर पनि एउटा उच्च-पदस्थ सरकारी जागिरदार भएर पनि यो ख्याल गर्न सकेन कि नारी एकै समानका हुँदैनन् । (पृ. ८६)

अनुराधाको विचारमा नारीका पनि पृथक् इच्छा-चाहना, प्रेम-घृणा आदि संवेदना हुन्छन् । तर पुरातन मूल्यमान्यताले नारीलाई पुरुषको हातको निर्जीव खेलौना सम्भन्धे । ऊमाथि उसकी आमा दिदीहरू र रत्नमानले यस्तै सोचेर अन्याय गरेका छन् । नारीको स्वतन्त्र अस्तित्व नभई पुरुषको अस्तित्वमा विलिन हुनुपर्ने बाध्यताका कारण रत्नमानको घरमा भित्रिइसकेपछि अनुराधाले नचाहेर पनि समाजले उसलाई अविवाहित नठान्ने हुनाले केही दिनपछि उसलाई रत्नमानसामु नभुकी सुखै छैन भन्ने विश्वास आमा, दिदीहरू रत्नमान लगायत नातेदारहरूलाई थियो । यही विश्वासमा नै उनीहरूले धोखा पाए किनभने अनुराधालाई त बरु हत्यारिनी-अपराधिनी बनेर जेल जान मन्जुर छ, बलपूर्वक कसैकी श्रीमती बन्न मन्जुर छैन ।

अनुराधा नयाँ सोचाइकी विद्रोही नारीका रूपमा देखिएकी छ । ऊ कुनै हालतमा पनि यथास्थितिप्रति

सम्भौता गर्न तयार देखिंदैन । आफूलाई थाहै नदिई बिहे गर्न लागिएको चाल पाएपछि उसले स्वयम्बरको माला च्यातेर मिल्क्याएकी छ । उसको त्यो साहस र विद्रोह नारी-अस्तित्वका सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । आफ्नो अतीत बताउने क्रममा भनेका प्रस्तुत अभिव्यक्तिले उसको विद्रोही र अस्तित्ववादी व्यक्तित्वको प्रमाण दिएको छ :

उनीहरूले मलाई त्यस्तै नारी सम्झने भुल गरे जसमा क्षणिक, अस्थायी रूपले मात्र विद्रोह गरिरहन्छ, केही काल बितेपछि दुर्बलतापूर्वक आत्मसमर्पण गरिदिन्छे, यिनीहरूको यसप्रकारको विचार सामाजिक संस्कारको प्रतिफल थियो । तर मलाई अर्कै परिवेशमा हुर्केको बनावटकी नारी भन्ने सम्झन सकेनन्, जो आत्माभिमानलाई कुनै मूल्यमा पनि बेचन सक्तिन बरु आफू बर्बादी भएर जान्छे । (पृ. ९०)

अनुराधा हुर्केको, पढेको परिवेशले उसलाई चेतनशील बनाएको हुँदा ऊ आफ्नो हक-अधिकार तथा न्याय-अन्यायप्रति सचेत छे । त्यसैले उसले आफूमाथि भएको अन्यायप्रति विद्रोह गरेकी छ । उसले आफूलाई नारीभन्दा पनि मान्छेका रूपमा हेरेकी छ । सबै मान्छे समान हुनुपर्ने, स्वतन्त्र हुनुपर्ने, कसैमाथि कसैले हैकम जमाउन नपाउने जस्ता स्वतन्त्रता-समानताको मानवतावादी दृष्टिकोण ऊभित्र विकसित भएकाले नै ऊ विद्रोही भएकी छ ।

पितृसत्ताले जरा गाडेको समाजद्वारा पोषित उसकी आमा-नातेदार आदि अनि एकै अनुराधा, रत्नमान जस्तो शक्ति र सम्पन्नता भएको षड्यन्त्रकारी पुरुष र चारैतिर भएको उसको प्रभुत्वका कारण अनुराधा षड्यन्त्रको जालोमा जेलिँदै जान्छे । यही जेलाइभित्र ऊ अन्ततः मानसिक विकृतिको सिकार भएर भौतारिन पुग्छे । यस्तो अवस्थामा पनि ऊ आफ्नो जीवनको लक्ष्य आफूलाई बरबाद पार्नेहरूसँग बदला लिनु हो भन्छे । एउटी मेधावी छात्रा, स्वतन्त्रतापूर्वक व्यक्तित्व विकास गरेर समाजमा योगदान गर्न चाहने र सक्ने पनि, स्वाभिमानसँग सम्भौता गर्न नचाहने नारीमाथि एकपछि अर्को षड्यन्त्र र प्रहार

भएपछि ऊभित्रको संयम भत्कनु स्वभाविक हो । दुर्गाबहादुर घर्तीको प्रस्तुत बनाइले पनि यसलाई पुष्टि गरेको छ— “विवाहको षड्यन्त्रपछि अनुराधामा चारित्रिक परिवर्तन आएको छ । उसमाथि एकपछि अर्को षड्यन्त्र हुँदै जान थालेपछि उसमा आफ्नो अस्तित्व र वैयक्तिक अधिकार रक्षाका लागि सङ्घर्ष गर्नुपर्ने दायित्व थपिन्छ” (घर्ती, २०६८, पृ. ५५) । अनिच्छामा कसैकी पत्नी बन्नुभन्दा आफूमाथिको अन्यायको बदला लिन आफ्नो अस्तित्वमाथि खेलबाड गर्ने सामन्तको हत्या गरी हत्यारिनीको पहिचान स्वीकार्य ठानेकोबाट उसको अस्तित्वबोध प्रस्टिन्छ ।

पितृसत्तात्मक सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यभित्र पुरुषले पाएको असीमित अधिकारका कारण नारीको स्वतन्त्र अस्तित्व नहुनु, कुनै न कुनै पुरुषको नाम र प्रतिष्ठाको छहारीमा मात्र नारीको अस्तित्व सुरक्षित हुने, पुरुषले जे गरे पनि निष्कलङ्क हुने तर नारी बदनाम हुने अवस्थाप्रति अनुराधा आक्रोशित देखिएकी छ । देवरसँगको निकटतामा उसैलाई दोषी मानेपछि उसले आमासँग यसरी प्रतिवाद गरेकी छ, “तपाईंहरूले मलाई मेरो बिहे हुँदै नभई यस घरमा वेश्या बनाएर पठाइदिनुभएको थियो । यसैले म साँच्चिकै वेश्या भइदिउँ । अब त तपाईंहरूलाई सन्तोष भो होला । म वेश्या हुँ । बिग्रेकी वेश्या” (पृ. १३४-१३५) । आफ्नो सौन्दर्यले मोहित भएर सधैं कामुक दृष्टि राख्ने र आफूले घृणा गरेको व्यक्तिलाई आफ्नो पति बनाएर षड्यन्त्रपूर्ण तरिकाले उसको घर जानुपर्दा उसले यसरी विद्रोह गरेकी हो । रत्नमानले उसलाई केवल सौन्दर्य-भोगका लागि बिहे गर्न चाहेको हुनाले अनुराधा कुनै हालतमा उसँग समर्पित भएकी छैन ।

आफ्नो पृथक् पहिचान बनाएर बाँच्न चाहने अनुराधा त्यस्तो बाध्यकारी परिस्थितिमा पनि आफ्नो पहिचान गुमाउन तयार भइन । मानसिक विकृतिपछि उपचार पाएर निको भएर पनि उभित्र प्रतिशोधको ज्वाला निभको थिएन । त्यसैले पुनः बदला लिने मनसायले एकै काठमाडौं फर्कने साहस गरेकी छ । बाटोमै बेहोस भएपछि रेल्वेस्टेसनमा

आफूलाई उद्धार गर्ने कोमलमानसँग आफ्नो यथार्थ यसरी बताएकी छ :

म बदला लिन मौका ढुकिरहेकी थिएँ, मेरो अभिमानमा जुन चोट पुऱ्याए त्यस्तै मानसिक कष्ट दिन, त्यस्तै छल र कपटले धोका दिएर बर्बादी गर्न । म त्यही नारी थिइँ, जो लखनौबाट फर्कदाखेरि थिएँ स्वस्थ र संयमित । म अर्कै भइसकेकी थिएँ विक्षुब्ध, क्रुद्ध, गोमन सर्पिनीजस्ती... त्यो अनुराधा मरिसकेकी थिएँ, जो रूपवती, मनमोहक, आकर्षक मात्र थिई । म त्यसको प्रेत थिएँ, उस्तै भएर पनि विकृत, अमानुसिक । (पृ. ९४-९५)

चारैतिरको प्रतिकूल परिवेशबिच पनि आफ्नो स्वीकार गर्न नचाहेने अनुराधा त्यस परिवन्धबाट उम्कने बाटो नदेखेर आफूलाई कष्ट दिएर भए पनि प्रतिशोध लिइछाड्ने अडानमा देखिएकी छ । त्यसैले अब उसलाई आफ्नो रूप-आकर्षण र भविष्यको चिन्ता छैन छ त केवल प्रतिशोधको चाहना । उसको दृष्टिमा क्षणिक पीडा, त्रास वा प्रलोभनका कारण नारीले आत्मसमर्पण गर्ने हुनाले नै पुरुषहरू उनीहरूलाई वस्तुसरी उपभोग गर्न प्रेरित भइरहन्छन् ।

अनुराधाको उद्देश्य थियो आफ्नो भविष्यको निर्णय गर्ने अधिकार आफूलाई नदिने आमा-दिदीहरू तथा परम्परागत मूल्यप्रति विद्रोह गर्नु, नारीलाई जिउँदो मान्छेभन्दा उपभोग्य वस्तु ठानेर किन्न खोज्ने रत्नमान र पुरुषसत्तासँग बदला लिन ताकि उनीहरूद्वारा भविष्यमा अर्की अनुराधाले पीडा भेल्ल नपरोस् । यसका विपरीत उसले खेपेको मानसिक आघातले उसलाई बहुलाउन बाध्य पाऱ्यो । यथार्थमा ऊ त्यसरी बहुलाउन नचाहेको देखिन्छ । उसले आफू बराबरीको, आफूलाई बुरुने, आत्मसम्मानको ख्याल राख्ने पति र परिवारको चाहना पनि व्यक्त गरेकी छ । कोमलमानमा त्यस्तै गुणहरू देखेर होला उसको साथ चाहेकी छ । तत्कालीन सामाजिक परिवेशमा विवाहिता नारीले पुनः विवाह गर्नु सहज थिएन तर पनि

ऊ कोमलमानको सुभावावअनुसार रत्नमानसँग सम्बन्ध विच्छेद गर्न सहमत देखिएकी छ । परम्परागत मूल्यप्रति विद्रोहकै रूपमा उसले यस्तो सहमति गरेकी हो । उसले चाहेजस्तो भौतिक रूपमा बदला लिन नसके पनि आफ्ना क्रियाकलापद्वारा रत्नमान र आमा-दिदीहरूको प्रतिष्ठामा आँच पुऱ्याएर उनीहरूलाई मानसिक रूपले प्रताडित गर्न सक्नु पनि अनुराधाको विद्रोही चरित्रको जित हो ।

निष्कर्ष

अनुराधा उपन्यासलाई आमूल नारीवादी सैद्धान्तिक मान्यताअन्तर्गत पहिचान र विद्रोहका आधारमा विश्लेषण गरिसकेपछि यस उपन्यासमा पहिचान र विद्रोहका प्रशस्त सन्दर्भहरू भएको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । उपन्यासमा अभिव्यक्त पितृसत्तात्मक मूल्य तथा सोही मूल्यमा पोषित आमा र दिदीहरूका कारण अनुराधा षड्यन्त्रपूर्वक रत्नमान जस्तो नारीद्वेषी पुरुषकी पत्नी बनेर उसको घर जान बाध्य भएकी छ । बिहे नै नगरी समाजले उसकी पत्नी मानेकोमा ऊ मानसिक रूपले प्रताडित भएर प्रतिहिंसाको बाटोमा अग्रसर भएकी हो । पुरुषप्रधान सामाजिक तथा पारिवारिक परिवेशमा उसको एकलो प्रयास सफल हुन सक्तैन र ऊ दोषी ठहरिन्छे । चरित्रहीनको लाञ्छना खेपेकी अनुराधा विक्षिप्त बने पनि आत्मसमर्पण गर्न तयार हुँदिन । हत्यारिनी र अपराधिनीको पहिचान मान्य हुने तर अनिच्छामा कसैकी भोग्या बन्न स्वीकार्य नहुने उसको अडान उदाहरणीय छ । अनुराधाजस्तै अस्तित्वमा अडिग, विद्रोही नारीहरू नै नारीद्वेषी पुरातन मान्यता परिवर्तनका संवाहक हुन् भन्दै विभेदकारी पुरातन मूल्यमा परिवर्तन हुनुपर्ने आशय उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०६८). *विजय मल्लका उपन्यास : सन्दर्भ र विमर्श*. काठमाडौं : विजय मल्ल स्मृति प्रतिष्ठान ।
- टङ, रोसम्यारी/Tong, R. (1989). *Faminist thought*. Boulder and San Francisco: Westview Press.
- त्रिपाठी, सुधा (सन् २०१२). *नेपाली उपन्यासमा नारीवाद*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।
- पाण्डे, ज्ञानू (२०६९). *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- भासिन, कमला/Bhasin, K. (1998). *What is patriarchy ?* (2nd ed.). New Delhi: Kali for Women.
- मल्ल, विजय (२०५४). *अनुराधा* (आठौं संस्क.). ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- मिलेट, केट/Millett, K. (2000). *Sexual politics*. Chicago: University of Illinois Press.